

## CİNAYƏT-PROSESSUAL HÜQUQ

### **CİNAYƏT İŞLƏRİ ÜZRƏ MƏHKƏMƏ PROSESLƏRİNİN UZADILMASI: SƏBƏBLƏRİ, NƏTİCƏLƏRİ VƏ QARŞISININ ALINMASININ HÜQUQİ MEXANİZMLƏRİ**

MƏTANƏT ƏSGƏROVA\*

#### **Annotasiya**

*Məqalə məhkəmə baxışının uzadılması problemlərinin təhlil edilməsinə həsr edilmişdir. Məhkəmə proseslərinin uzadılması insan hüquqlarının etibarlı təmin edilməsinə, həmçinin ədalət mühakiməsinin “ağlasığan müddət” ərzində həyata keçirilməsinə və dövlətin hüquq sisteminin səmərəliliyinə təsir edir. Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı bəzi prosesual hüquqların həyata keçirilməsinin vaxtla məhdudlaşdırılması, bir sıra hallarda formalizmə gətirə bilər. Məhkəmə proseslərinin əsassız və subyektiv aspektlərdə uzadılmasının qarşısının alınması üçün ekspertizanın aparılması ilə bağlı müddətlərin tətbiqi sahəsində müəyyən qanunvericilik islahatları aparılmalı, elektron ekspertiza sistemi yaradılmalı, ekspertizaların elmi-texniki təminatı daha da möhkəmləndirilməli, rəqəmsallaşdırma tətbiq edilməli, hakimlərin, həmçinin prosesin digər iştirakçılarının prosesin uzadılması ilə bağlı subyektiv yanaşması hallarının aradan qaldırılması ilə bağlı mexanizmlər işlənib hazırlanmalı, məhkəmələrdə işlərin bölüşdürülməsinin elektron sisteminin mürəkkəb işlərlə bağlı funksionallığı artırılmalı, işlərə prioritet baxılmasının qanunvericiliyə və təcrübəyə daxil edilməsi, mürəkkəb işlərlə bağlı kriteriyaların Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin təcrübəsinə uyğun olaraq hazırlanması, məhkəmə arxivlərinin elektronlaşdırılması kimi tədbirlər həyata keçirilməlidir.*

**Açar sözlər:** *ağlasığan müddət, prosesin uzadılması, işin mürəkkəbliyi, işlərə prioritet baxılması, elektron ekspertiza.*

#### *I. Giriş*

Məhkəmə prosesinin uzadılması müasir ədalət mühakiməsinin ən kəskin problemlərindən biridir. İşlərə uzun müddət ərzində baxılması həm milli qanunvericilikdə, həm də beynəlxalq aktlarda, məsələn, *İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının* 6-cı maddəsinin 1-ci bəndində təsbit olunmuş ədalətlik əsasında məhkəmə araşdırmasının həyata keçirilməsinə daxil olan *ağlasığan müddət* prinsipini pozur. İşlərə vaxtında baxılmaması ədalət mühakiməsinin səmərəliliyini azaldır, proses iştirakçılarının hüquqlarını pozur və məhkəmə sisteminin nüfuzuna mənfi təsir göstərir.

---

\* Milli Aviasiya Akademiyasının Hüquq kafedrasının professoru / Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Ədliyyə Akademiyasının kafedra müdiri / email: matanatasgarova@yahoo.com

Azərbaycan, Avropa Şurasının bir çox digər dövlətləri kimi, məhkəmə araşdırmalarının uzun olması problemi ilə qarşılaşır. Problemin həlli prosesin uzadılması hallarının araşdırılmasını, prosesin uzadılmasına təsir edən amillərin aşkar edilməsini, onların aradan qaldırılması üçün qanunvericilik və digər tövsiyələrin hazırlanmasını tələb edir.

## *II. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedentlərində məhkəmə proseslərinin uzadılması probleminin qiymətləndirilməsinin meyarları*

Məhkəmə prosesinin uzadılmasının səbəblərini üç qrupa bölmək olar: obyektiv amillər, subyektiv amillər, sistem xarakterli problemlər.

Obyektiv amillərə məhkəmələrin həddindən artıq yüklənməsi; işin mürəkkəbliyi (iştirakçıların çoxluğu, sübutların böyük həcmi); ekspertizaların keçirilməsi və mütəxəssis rəylərinin alınması zərurəti; sübut etmə predmetinin mürəkkəbliyi, məhkəmə sisteminin işinin təşkilindəki çatışmazlıqları aid etmək olar. Bəzi hallarda rəqəmsal olmayan ənənəvi sənəd dövriyyəsinə buraya aid etmək olar. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (AİHM) təşkilati və resurs çatışmazlığını *universal bəraət* hesab etmir. Burada məhkəmənin yüklənməsi, hakimlərin və personalın çatışmazlığı nəzərdə tutulur. Probstmeier Almaniya qarşı işdə Məhkəmə qeyd edir ki, xroniki həddindən artıq yüklənmə...prosesin həddən artıq uzun olmasına haqq qazandıra bilməz [25, § 64]. Vocaturo İtaliya qarşı işdə həddindən artıq iş yükü ilə bağlı Məhkəmə qeyd edir ki, Konvensiyanın 6-cı maddəsi §1-ə əsasən hər kəsin öz mülki hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsində əqləbatan müddətdə yekun qərar hüququ vardır. Razılığa gələn Dövlətlər öz hüquq sistemlərini elə təşkil etməlidirlər ki, onların məhkəmələri bu tələbi yerinə yetirə bilsinlər [38, § 17].

İşin mürəkkəbliyinin meyarlarına ittihamların sayını, prosesdə iştirak edən şahidlərin və təqsirləndirilən şəxslərin sayını, işin beynəlxalq aspektlərini və s. aid etmək olar. Neumeister Avstriya qarşı işdə təqsirləndirilən şəxslər xaricə qaçmışdılar, iş 22 şəxsə və 22 epizod üzrə açılmışdı, malların alınmasına dair sənədlərin saxtalaşdırıldığı, ixracın dəyərinin fırılacaqılıq niyyəti ilə şişirdildiyi, xaricdəki alıcı firmaların ya mövcud olmaması, ya da ümumiyyətlə bu işdən xəbərsiz olduqlarını və ixracatçıların satışdan əldə olunan vəsaitləri İsveçrə və ya Lixtenşteyndə yerləşdirdikləri sübut edilməli idi. Hüquqi yardım sorğularının göndərilməsi ilə Niderland, Almaniya Federativ Respublikası, İtaliya və İsveçrədə aparılmış araşdırmaların nəticələrinin alınması arasında 6 aydan 16 aya qədər gecikmələr baş vermişdi [22, § 20].

İşin mürəkkəbliyinə C.P. və digərləri Fransaya qarşı işi misal göstərmək olar. Müstəntiqin ilkin vəzifəsi dələduzluqla bağlı bir-biri ilə əlaqəli şirkətlər şəbəkəsini açmaq və onların hər biri arasında institusional, inzibati və maliyyə səviyyələrində əlaqələrin dəqiq xarakterini müəyyən etmək idi. Ərizəçilərə qarşı sübutların toplanması üçün iki beynəlxalq sorğu məktubu, həmçinin əhəmiyyətli mühasibat və maliyyə ekspertizası tələb olunurdu [7, § 30].

İşin mürəkkəbliyi ilə bağlı faktiki mürəkkəbliyə işdə hüquqi yeniliyin olması və sualların çətinliyi, işin prosessual quruluşu, ekspert tədqiqatları və sübutların elmiliyi, beynəlxalq elementin olmasını aid etmək olar. Hüquqi yeniliyin olması və sualların çətinliyi yeni və ya tipik olmayan hüquqi məsələləri, hüququn və ya yurisdiksiyaların münaqişələrini, tərkiblərin, tövsiflərin çoxluğunu nəzərdə tutur. Prosessual mürəkkəbliyə icraatların birləşdirilməsi və ya ayrılması, paralel proseslərin olması, prosessual iştirakçıların sayının çox olması, çoxsaylı aralıq proseslərin olması (vəsətətlər, etirazlar, şikayətlər) aiddir. Beynəlxalq element hüquqi yardım haqqında sorğular, ekstradisiya, transsərhəd prosedurları, tərcümələr, sənədlərin xaricdə təqdim edilməsi ilə bağlıdır. Bu elementlər işə obyektiv mürəkkəblik əlavə edir, ancaq hətta belə faktorlar olsa belə, dövlət izah oluna bilməyən pauzalardan qaçmalıdır. *Bu gecikmələr öz-özlüyündə məhkəmə prosesinin uzunluğunun əsassız olduğu qənaətini əsaslandırmaq üçün kifayətdir* [6, § 22].

Ekspert tədqiqatları və sübutların “elmiliyi” ekspertizaların sayı, çətinliyi, fənlərarası biliklərin tələb olunması və ekspertlərin əlaqələndirilməsi ilə bağlı ola bilər. Ekspert məhkəmə baxışında hakimin nəzarəti altında hərəkət edir, hakim prosesin operativ aparılmasına görə məsuliyyət daşıyır, dövlət işə sistemi elə təşkil etməlidir ki, ağılasığan müddət təmin edilsin, ekspertlərə görə uzanma prosesin uzadılmasına haqq qazandırmır [6, § 30-31].

Cappello İtaliyaya qarşı işdə hökmün qəbul edilməsi ilə onun mətninin reyestrə daxil edilməsi arasında təxminən üç ay keçmişdi və Məhkəmə göstərdi ki, 6-cı maddənin 1-ci bəndi Razılığa gələn Dövlətlər üzərinə öz hüquq sistemlərini elə təşkil etmək vəzifəsini qoyur ki, onların məhkəmələri onun hər bir tələbinə cavab verə bilsinlər [2, § 17].

Buchholz Almaniyaya qarşı işdə Məhkəmə qeyd edir ki, Konvensiya Tərəf-Dövlətlərə öz hüquq sistemlərini elə təşkil etmək vəzifəsi qoyur ki, məhkəmələr 6-cı maddə § 1-in tələblərinə, o cümlədən işə “ağılasığan müddət”də baxılması tələbinə riayət edə bilsinlər. Bununla belə, bu cür istisna xarakterli vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün müvafiq dərəcədə operativ düzəldici tədbirlər görüldüyü halda, işlərin müvəqqəti yığılması Tərəf-Dövlətlərin məsuliyyətinə səbəb olmur [1, § 51].

Zimmermann və Steiner İsveçrəyə qarşı işdə də dövlətin öz hüquq sistemini qeyd olunan formada təşkil etmək vəzifəsi göstərildi və həmçinin qeyd edildi ki, istisna xarakterli vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün tələb olunan operativ tədbirlər görüldüyü halda, işlərin müvəqqəti yığılması Tərəf-Dövlətlərin məsuliyyətinə səbəb olmur. Müvəqqəti tədbir qismində nəzərdən keçirilə biləcək üsullara, şübhəsiz ki, işlərə yalnız daxilolma tarixinə görə deyil, həm də onların təcili olması və əhəmiyyət dərəcəsindən və xüsusilə maraqlı şəxslər üçün problemin mahiyyətindən asılı olaraq müəyyən ardıcılıqla məhkəmə baxışının seçilməsi daxildir. Lakin belə vəziyyət uzandıqda və struktur təşkilati məsələyə çevrildikdə, bu üsullar artıq kifayət etmir və dövlət daha təsirli tədbirlərin qəbulunu bundan sonra təxirə sala bilməz [39, § 29].

AİHM-nin mövqeyinə əsasən xroniki yüklənmə məhkəmə icraatının həddindən artıq uzun çəkməsini əsaslandırma bilməz [12, § 294].

Bəzi hallarda cinayət işinin materiallarının işə birbaşa aiddiyyəti olmayan əlavə materiallarla hədsiz yüklənməsinə rast gəlinir. Belə materiallar cinayət işinin həcmi artırır, sonradan hətta ittiham aktına daxil edilmir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsi (CPM) bu məlumatların cinayət işinin materiallarına daxil edilməsini nəzərdə tutmur. Adətən müstəntiqlər belə hesab edirlər ki, CPM-in 81.2-ci maddəsinə əsasən, sədrlik edən hakim təqdim olunmuş ancaq baxılan işə heç bir aidiyyəti olmayanları materialları kənarlaşdıracaqdır. Əslində bu materialların araşdırılmasına da müəyyən vaxt ayrılır. Məsələn, törədilmiş cinayətlə bağlı olmayan, təqsirləndirilən şəxsin şəxsi həyatına aid olan məlumatların, onun şəxsiyyətini xarakterizə edən məlumatlardan kənar olaraq toplanması, işin materiallarının lüzumsuz materiallarla hədsiz yüklənməsinə gətirir. CPM-in 199.2-ci maddəsi ilə prosesual hərəkətlərin aparılması zamanı şəxsi həyatla bağlı məlumatların, həmçinin özünün seçimi ilə yayılmasını istəmədiyi istənilən şəxsi xarakterli məlumatların ehtiyac olmadan yayılması, toplanılması və istifadə edilməsinə yol verilməməsinə tənzim edir, lakin müstəntiqlər ibtidai araşdırma zamanı, onların aidiyyəti olmayan materiallar kimi kənarlaşdırılacağına ümid edərək, bu materialları toplayırlar. Əslində belə yanaşma həmin şəxslərin şəxsi həyatı ilə bağlı hüquqlarını kobud pozur, həmin məlumatlarla tanış olmaq hüququ olan şəxslərin də məlumatlandırılmasına xidmət edir.

Subyektiv amillər içərisində tərəflərin prosesual hüquqlarından sui-istifadə etməsini (çoxsaylı vəsatətlər, məhkəməyə qəsdən gec gəlmələr, əsassız etirazlar); vəkillərin və nümayəndələrin vicdansız davranışını; məhkəmənin prosesi idarə etməkdə kifayət aktivliyinin olmamasını qeyd etmək olar. Eckle Almaniyaya qarşı işə AİHM qeyd etdi ki, cənab və xanım Eckle işləri ləngitmək ehtimalı olan hərəkətlərə, o cümlədən hakimlərin sistemli qaydada rədd edilməsi (hakimə etiraz) vasitəsinə, daha çox müraciət etmişdilər ki, bu hərəkətlərin bəziləri hətta qəsdən maneə törətmə siyasətini nümayiş etdirən kimi şərh oluna bilər [8, § 82].

I.A. Fransaya qarşı işdə qeyd olunur ki, cənab I.A. işin dövlət ittihamçısına çatdırılması barədə məlumat verilməsini gözlədi, həmçinin bir sıra əlavə istintaq tədbirlərinin aparılmasını xahiş etdi ki, bu da onun istintaqı qəsdən ləngitmək cəhdini aydın göstərir [14, § 121].

Vayıç Türkiyəyə qarşı işdə AİHM hesab etdi ki, ərizəçi öz ölkəsində ədalət mühakiməsi qarşısına çıxarılmıqdan yayınmağa çalışdığı, yəni qaçaq olduğu dövrə istinad edə bilməz. İttiham olunan şəxsin qaçması, icraatın müddətinə dair Konvensiyanın təminatlarının hüdudlarına, özlüyündə, müəyyən təsir göstərir. Hüququn aliliyi prinsipinə riayət edən bir dövlətdən qaçan ittiham olunan şəxs barədə, əksini sübut etməyə yetərli əsaslar təqdim edilmədikcə, həmin qaçışdan sonrakı dövrdə icraatın əsassız uzun çəkməsindən şikayət etmək hüququnun olmadığı güman edilə bilər [37, § 44].

Ringeisen Avstriyaya qarşı işdə Məhkəmə göstərir ki, dələduzluq işi üzrə icraatın müddəti həm işin mürəkkəbliyindən, həm də Ringeisen tərəfindən təkə azadlığa buraxılma barədə deyil, səlahiyyətli hakimlərin çoxunun rədd edilməsi (hakimə etiraz edilməsi) və icraatın müxtəlif məhkəmə dairələrinə verilməsi üçün təqdim edilən saysız-hesabsız vəsatət və şikayətlərdən irəli gəlmişdir [27, § 110].

König Almaniya qarşı işdə cinayət işlərində icraatın müddətinin məntiqliyini araşdırarkən Məhkəmə, digər məsələlərlə yanaşı, işin mürəkkəbliyini, ərizəçinin davranışını və məsələnin inzibati və məhkəmə orqanları tərəfindən necə həll edildiyini nəzərə almışdır [17, § 99].

Sociedade de Construções Martins & Vieira, Lda., və digərləri Portuqaliyaya qarşı işdə göstərilir ki, Konvensiyanın 6-cı maddəsi cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxsdən məhkəmə orqanları ilə fəal əməkdaşlıq etməyi tələb etmir, müdafiə olunanların öz maraqlarını qorumaq üçün milli hüquqla nəzərdə tutulmuş imkan və vasitələrdən tam istifadə etmələrinə görə onları qınamaq olmaz. Ərizəçinin davranışı, özü-özlüyündə legitim olsa da, cavabdeh dövlətə aid edilə bilməyən obyektiv faktır və 6-cı maddənin § 1-də nəzərdə tutulan ağılasığan müddətin müəyyən edilməsində nəzərə alınmalıdır [31, § 48].

AİHM bəzi işlərdə (məsələn, Unión Alimentaria Sanders S.A. İspaniyaya qarşı işdə) qeyd edir ki, dövlət lazımi operativliklə müvafiq düzəldici tədbirlər görərsə, məhkəmə işinin müvəqqəti geridə qalması Razılığa gələn Dövlətin beynəlxalq məsuliyyətinə səbəb olmur. Həmçinin qeyd olunur ki, ərizəçi-kompaniya həmin dövrdə İspaniya qanunvericiliyinə uyğun olaraq, mümkün olan yeganə adi prosedurdan istifadə etmişdir və bunu müsbət qiymətləndirmişdir [35, § 40].

Sistem xarakterli problemlər içərisində əsasən prosessual qanunvericiliyin natamamlığını, hakimlərin və ixtisaslı kadrların çatışmazlığını, texniki çətinlikləri göstərmək olar (rəqəmsallaşdırmanın olmaması, sənəd dövriyyəsinin ləngiməsi). AİHM bir sıra işlərdə müddətin hədsiz uzun olması ilə bağlı səmərəli daxili müdafiə vasitələrinin təmin edilməsi vəzifəsini birmənalı müəyyən etmişdir. Məhkəmə qeyd edir ki, 13-cü maddə 6-cı maddənin 1-ci bəndinin mənasında *ağlabatan müddətə* riayət edilməsinə və ya adekvat kompensasiyanın əldə edilməsinə nail olmaq üçün milli səviyyədə müdafiə vasitəsinin mövcudluğuna zəmanət verir. [18, § 152].

Scordino İtaliyaya qarşı işdə səmərəlilik standartları izah edilmiş, müxtəlif tip, tezləşdirici və ya kompensasiya xarakterli, vasitələrə yol verilməsi, kompensasiyanın adekvat olması və vaxtında ödənilməsi göstərilmişdir. 13-cü maddənin mənasında hüquqi müdafiə vasitəsi ya işə baxılmasını tezləşdirən, ya da gecikməyə görə kompensasiya tələb edilməsi ilə bağlı olmalıdır. Ancaq vasitə bu mənada səmərəli olmalıdır ki, o, ya pozuntunun davam etməsinin qarşısını almalıdır, yaxud baş verən pozuntuya görə adekvat ödəmə təqdim etməlidir [30, § 186]. Cocchiarella İtaliyaya qarşı işdə Məhkəmə hüquqi müdafiənin kompensasiya vasitəsinin kifayət etməsinin meyarlarını dəqiqləşdirdi və hədsiz uzun müddətə görə kompensasiya ödəmələrinin səviyyəsinin istiqamətlərini

müəyyən etdi. Məhkəmənin analoji işlərdə müəyyən etdiyindən əhəmiyyətsiz fərqlənərsə, kompensasiya adekvat kimi baxılır [4, § 82].

Sürmeli Almaniyaya qarşı işdə Məhkəmə tək konstitusiyaya şikayətinin kifayət etmədiyini və həddindən artıq uzanan prosesi sona çatdırmağa həqiqətən qadir olan sürətləndirici (profilaktik) vasitənin mövcudluğunun xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğuladı: Hüquqi müdafiə vasitəsi 13-cü maddə baxımından səmərəli olmalıdır, yəni ya pozuntunun davam etməsinin qarşısını almalı, ya da adekvat kompensasiya təmin etməlidir. Məhkəmə icraatının həddindən artıq uzun çəkməsi kontekstində işə baxılmasını sürətləndirməyə qadir olan vasitə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki yalnız kompensasiya həmişə kifayət etmir [33, § 101].

McFarlane İrlandiyaya qarşı işdə Məhkəmə qeyd etdi ki, cinayət işlərində yalnız təkcə sonradan ödəmə (ex post facto compensation) çox zaman kifayət deyildir və icraatın tezləşdirilməsinə və ya davam edən pozuntunun qarşısını başqa şəkildə almağa qadir olan hüquqi müdafiə vasitəsi tələb olunur [20, § 121].

Vassilios Athanasiou və digərləri Yunanıstana qarşı pilot işində AİHM Yunanıstanda inzibati məhkəmə icraatının həddindən artıq uzun çəkməsi ilə bağlı sistemli problemin mövcudluğunu tanımış və milli səviyyədə səmərəli hüquqi müdafiə vasitəsinin tətbiq olunmasının zəruriliyini qeyd etmişdir [36, § 155-156, 157].

Rutkowski və digərləri Polşaya qarşı işdə AİHM Polşada mövcud olan hədsiz uzun proseslərdən müdafiə vasitəsinin səmərəli hesab etmədi, ödəmələri hədsiz aşağı miqdarda hesab etdi, gecikmələrin qiymətləndirilməsini fraqmentar hesab etdi, Polşadan kifayət qədər və adekvat ödəmələr üçün yeni tədbirlər görülməsini tələb etdi [29, § 182-183].

Finger Bolqarıstana qarşı işdə (pilot qərar) AİHM Bolqarıstanda icraatın hədsiz uzunluğundan təsirli hüquqi müdafiə vasitəsinin olmamasını və onun yaradılmasının zəruriliyi barədə qərar qəbul etdi [10, § 70-71, 79-80, 81].

Məhkəmə prosesinin uzadılmasının nəticələri tərəflər, dövlət və cəmiyyət üçün problemlər yaradır. Prosesin uzadılması ilə bir şəxsın şübhəli şəxs statusunu əldə etməli olduğu anla bağlı tələblər pozulur ki, bu da ədalətli mühakimə hüququnun pozulmasına, müdafiə hüququnun və bərabər imkanların təmin olunmamasına səbəb olur [11, s. 228]. Tərəflər üçün zərərli nəticələrə işə vaxtında baxılması hüququnun pozulması, məhkəmə xərclərinin artması, zərərçəkmişlərin vəziyyətinin pisləşməsi, effektiv müdafiənin mümkünsüzlüyü, dövlət üçün nəticələrə məhkəmə sisteminə etimadın azalması, AİHM-ə müraciətlərin artması, beynəlxalq öhdəliklərin pozulması riskinin yaranması, cəmiyyət üçün nəticələrə hüququn aliliyi və hüquqi müəyyənlik prinsiplərinin pozulması və s. aiddir.

### *III. CEPEJ-in məhkəmə müddətlərinin idarə edilməsi ilə bağlı standartları*

CEPEJ-in (Ədalət Mühakiməsinin Səmərəliliyi üzrə Avropa Komissiyası) Məhkəmədə müddətlərin idarə edilməsi üçün yenilənmiş Saturn Təlimatlarında (Saturn Təlimatları) qeyd olunur ki, məhkəmə icraatlarının vaxtının idarə edilməsi, istifadəçilərin davranışı ilə müəyyən edilməyi təqdirdə, oxşar işlərin

vaxtı ilə bağlı əhəmiyyətli fərqlərə yol verilmədən, qərəzsiz və obyektiv şəkildə həll edilməlidir (7-ci bənd), istifadəçilərin məhkəmə prosesi vasitəsilə əldə etmək istədikləri məqsədlərin təmin edilməsinə uyğun olaraq, icraatın başlanmasından yekun nəticəyə qədər icraatın ümumi uzunluğunun məqsədəuyğunluğuna xüsusi diqqət yetirilməlidir [26, I hissə 8-ci bənd].

Saturn Təlimatları işlərin uzadılmasına müxtəlif ekspertizaların təyin edilməsinin təsiri məsələlərinə də toxunur. Saturn Təlimatlarında qeyd olunur ki, məhkəmə tərəfindən təyin edilmiş ekspertlər cinayət işlərində diqqətlilik göstərərək, xüsusən də mühakimə olunan şəxslərin vəziyyətini nəzərə alaraq, prosedurun qısaldılmasına və ya sürətləndirilməsinə öz töhfəsini verə bilər, çünki ekspert rəyi üçün hər hansı sorğu məhkəmə prosesinin müddətini artırır [26, IV hissə 2-ci bənd]. Əgər qanun ekspert tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi üçün son tarixləri müəyyən edərsə, ekspert onlara hörmət etməlidir. Onlar da hakimin qərarında göstərilən tarixə qədər öz rəylərini təqdim etməlidirlər. Mütəxəssis tapşırığı yerinə yetirərkən xüsusi çətinliklərlə qarşılaşarsa, dərhal hakimi xəbərdar etməlidir ki, ilkin müddət başa çatanaqədər müddətin uzadılmasına dair qərar daha əvvəl verilə bilsin [26, IV hissə 17-18-ci bəndlər].

CEPEJ məhkəmə baxışının müddəti dedikdə məhkəmə baxışının başlanılmasından son məhkəmə qərarı qəbul olunanadək olan müddəti nəzərdə tutur.

CEPEJ 2023-cü ildə məhkəmə icraatının müddətinin qiymətləndirilməsinin indikatorlarını müəyyən etmişdir. Bu indikatorlara məhkəmə işlərinin ümumi müddətinin qiymətləndirilməsi, müddət çərçivələrinin qurulması/prosesin müddət standartlarının müəyyən edilməsi, işin kateqoriyalarının təsnifatı və işlərin mürəkkəbliyinin müəyyən edilməsi, məhkəmə proseslərinin monitorinqi, gecikmələrin diaqnostikası və onların nəticələrinin yumşaldılması, məhkəmə proseslərinin vaxtının idarə edilməsində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tətbiqi kimi indikatorlar aiddir [34]. İndikatorları Azərbaycan Respublikasının məhkəmə təcrübəsi ilə müqayisə etsək qeyd edilməlidir ki, Elektron məhkəmə informasiya sistemi, məhkəmələrdə işlərin elektron bölünməsi tətbiq edilir, həmçinin elektron müraciət imkanları genişlənmişdir, elektron sənəd mübadiləsinə keçilmişdir, məhkəmə icraatının rəqəmsallaşdırılması ilə bağlı işlər görülmüşdür və məhkəmə idarəçiliyi və təşkilati tədbirlər daha da dərinləşdirilir. Lakin işlərin mürəkkəblik əlamətləri üzrə bölünməsi və müvafiq olaraq müddətlərin müəyyən edilməsi problemləli olaraq qalmaqda davam edir.

#### *IV. Azərbaycan Respublikasının*

##### *qanunvericiliyində işlərin uzadılması ilə mübarizə məsələləri*

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 60-cı maddəsinin II bəndinə əsasən, hər kəsin onun işinə qərəzsiz yanaşılması, məhkəmə prosesində və və inzibati icraatda *ağlabatan müddətdə* baxılması hüququ vardır. Bu konstitusion müddəə milli CPM-də inkişaf etdirilərək qeyd olunur ki, cinayət prosesinə daxil

olan bütün şəxslərin konstitusion insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına riayət olunması cinayət prosesi orqanları tərəfindən təmin etməlidirlər (12.1-ci maddə). Belə riayət etmə işə ağılabatan müddətdə baxılmasını da əhatə edir. CPM-nin 48-ci maddəsi cinayət təqibi zamanı icraatın tezliyinin təminatlarına həsr olunmuşdur, sübutların vaxtında əldə olunmasını və tədqiq edilməsini, şəxslərin ittihamın elan olunmasını, işlərinə baxılmasını, pozulmuş hüquqlarının bərpa edilməsini uzun müddətdə gözləməməsini, ittihamın əsaslılığı ilə bağlı məhkəmə qarşısına çıxarılmasını, işin müəyyən edilmiş müddətlərdə məhkəməyə göndərilməsini və ya təqibə xitam verilməsini, məhkəməyədək icraatda müəyyən edilmiş müddətdən artıq həbsdə qalan şəxsin mənəvi ziyana görə kompensasiya (pul) almaq hüququnun təmin edilməsini nəzərdə tutur. Prokuror (prosessual rəhbərliyi həyata keçirən) istintaqın tam, hərtərəfli və obyektiv aparılmasının, cinayət təqibi icraatın tezliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə, həmçinin istintaq edilən cinayət işi qanunun tələbləri pozulmaqla aparıldıqda müstəntiqin və ya təhqiqatçının icraatından götürərək digərinə, həmçinin istintaqı aidiyyət nəzərə alınmaqla bir qurumdan digərinə verə bilər (CPM-in 84.5.3-cü maddəsi).

CPM-in 87-ci maddəsində zərərçəkmiş şəxsin hüquqları, həmçinin etirazlar etmək, vəsatətlər vermək hüquqları göstərilir, qeyd edilir ki, o, Məcəllədə nəzərdə tutulmuş digər hüquqlardan istifadə edir (CPM-in 87.6.23-ci maddəsi). Zərərçəkmişin icraatın tezləşdirilməsi barədə vəsatətlə müraciət etməsi onun hüququdur.

Tələb etmə və xahiş etmə arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, tələb məcburi yerinə yetirilməlidir, xahiş etmə isə elə müraciətdir ki, o həm təmin oluna bilər, həm də təmin olunmaya bilər. Məsələn, təqsirləndirilən şəxs əvvəlcə ifadə verməkdən imtina edir, daha sonra o, ittihamın mahiyyəti üzrə ifadə vermə imkanı verilməsi barədə xahiş edə bilər. Birinci dindirmədən imtina etdikdən sonra təqsirləndirilən şəxs yalnız onun özünün xahişi ilə dindirilə bilər.

Xahiş təqsirləndirilən şəxsin müstəntiq və ya məhkəmə tərəfindən təmin edilə bilən müraciətdir, lakin qanun çərçivəsində onun hüququdur, təmin edilməsi məcburi deyil.

Tələb etmə təqsirləndirilən şəxsin qanunla nəzərdə tutulan hüquqlarının həyata keçirilməsidir.

Cinayət prosesində xahiş vəsatət mənasında işlədilir, yəni müstəntiqə, prokurora, hakimə işin hallarının müəyyən edilməsinə və ya qanuni hüquqların təmin edilməsinə yönəldilmiş prosessual hərəkətlərin keçirilməsi və ya qərarların qəbul edilməsi barədə yazılı və ya şifahi müraciətdir. Şübhəli və təqsirləndirilən şəxsin və zərərçəkmiş şəxsin, onların müdafiəçilərinin və nümayəndələrinin, xüsusi ittihamçının, prosesin digər iştirakçılarının vəsatət vermək hüququ vardır. Vəsatətlər qeyd etdiyimiz kimi yazılı və şifahi ola bilər. Yazılı vəsatət cinayət işinin materiallarına əlavə olunur, şifahi vəsatət məhkəmə iclasının və ya istintaq hərəkətinin bilavasitə gedişində verilir və protokola daxil edilir. Vəsatətə baxılmalıdır, ya onun təmin edilməsi, ya da təmin etməkdən imtina barəsində

qərar qəbul edilməlidir. Qərar müstəntiqin (və ya təhqiqatçının) qərarı və ya hakim qərardadı ilə rəsmiləşdirilir.

Vəsətəti istintaq və prosesual hərəkətlərin icrası zamanı verilən etirazlardan, iradlardan, fikir bildirməkdən fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, onlar müvafiq hərəkətlərin protokollarına daxil edilir. Bu etirazlar CPM-in 7.0.48-ci maddəsinə əsasən müəyyən edilmiş hallarda və qaydada cinayət prosesinin iştirakçıları tərəfindən tərtib edilən digər sənəddir və ona baxılaraq, təmin edilib-edilməməsi barədə qərar qəbul olunmalıdır. İradlar və fikir bildirmələr cinayət prosesini aparan orqanı təşkilatı xarakterli məsələlərlə bağlı cinayət-prosessual qanunvericiliyin pozulması və ya fəaliyyətdəki nöqsanlar barədə xəbərdar etmək vasitəsidir, təşkilatı (taktiki) xarakter daşıyır. Məhkəmə baxışı zamanı tərəflərin fikirləri də eyni xarakterdədir. CPM-in 121-ci maddəsi vəsatətlərə və xahişlərə baxılmasının məcburiliyini nəzərdə tutur. Ancaq iradlara və fikirlərə baxılması nəzərdə tutulmur. Məsələn, CPM-in 299.5-ci maddəsinə əsasən, məhkəmənin hazırlıq iclasında şifahi və ya yazılı etirazlar və vəsatətlərin həll edilməsi zamanı cinayət prosesinin tərəflərin prosesin istənilən iştirakçısının vəsatətinə baxılması zamanı fikirlərini bildirmək hüququ vardır. Ancaq məhkəmənin fikirlərə baxmasını deyil, bütövlükdə vəsatətə baxmasını, rədd etdikdə isə onun məhkəmə baxışı zamanı təkrar verilməsini nəzərdə tutur.

Milli CPM prosesin peşəkar və digər iştirakçılarının müxtəlif məsələlər üzrə təkliflər vermək hüququnu tənzimləyir, lakin onlara baxılaraq qərar qəbul edilməsini nəzərdə tutmur. İstənilən halda əhəmiyyətsiz olsa belə, təkliflərin verilməsi də diqqəti əsas məsələlərdən yayındırır, həmin təkliflə tanış olmağa müəyyən vaxt ayrılır.

CPM-in 84.5.3-cü maddəsinə prokuror cinayət təqibinin tezliyini, həmçinin istintaqın tam, hərtərəfli və obyektiv aparılmasını təmin etmək üçün, habelə cinayət işi qanunun tələbləri pozulmaqla aparıldıqda müstəntiqin və ya təhqiqatçının icraatından götürərək digərinin icraatına vermək, habelə istintaq aidiyyəti nəzərə alınmaqla bir istintaq qurumundan götürərək digərinə vermək hüququ istintaqın uzadılması ilə bağlı problemlərin aradan qaldırılmasına xidmət edir.

Məhkəmə baxışının uzadılmasının qarşısının alınması üçün CPM bəzi imkanlar nəzərdə tutur. Məsələn, CPM-in 22-ci maddəsi məhkəmə baxışı hüququnun təmin olunmasını, CPM-nin 121-ci maddəsi vəsatətlərə və xahişlərə baxılmasının məcburiliyini nəzərdə tutur. Bu müraciətlərə prosesin iştirakçılarının prosesin tezləşdirilməsi barədə xahişini də aid etmək olar. Məhkəmə baxışı zamanı belə bir xahiş verildikdə məhkəmə bu xahişin qəbul edilib edilməməsi barədə qərar çıxarmalıdır. CPM-nin 122.2.4-cü maddəsində bu məsələ ilə bağlı məhkəmənin qərarlarından yuxarı məhkəməyə şikayət verilməsi nəzərdə tutulur, qərarından şikayət edilən məhkəmə vasitəsilə verilir. Öz qərarlarından şikayəti qəbul etmiş məhkəmə, CPM-də digər müddətlər göstərilməmişdirsə, aldığı andan təxirə salmadan (24 saat müddətində) baxılması

üçün aidiyyəti üzrə göndərməlidir. Şikayətə yuxarı məhkəmə tərəfindən təxirə salınmadan, bütün hallarda üç gündən gec olmayaraq (aldığı gündən) baxmalıdır.

Bir sıra hallarda müdafiəçilər də müəyyən subyektiv səbəblərdən prosesin uzadılmasında maraqlı olurlar. CPM-də vəkilin iştirakı ilə bağlı uzadılma və ya digər pozuntu hallarında hakim CPM-in 312.4-cü maddəsinə əsasən müdafiəçi təqsirləndirilən şəxs tərəfindən dəvət olunduqda, müdafiəçinin iştirakını üzrlü səbəblərə görə, 10 gündən çox olmamaqla, uzun müddət təmin etmək mümkün olmadıqda, məhkəmə işə baxılmasını təxirə salaraq, ona digər müdafiəçinin seçilməsini təklif edər, təqsirləndirilən şəxs imtina edərək razılaşmadıqda, Vəkillər Kollegiyasının müvafiq ərazi qurumundan yeni müdafiəçi təyin edə bilər. Yeni dəvət edilmiş müdafiəçinin bütün icraat materialları ilə tanış olması və öyrənilməsi üçün lazım olan kifayət vaxtla təmin olunur. Yeni müdafiəçi işə cəlb olunandan əvvəl məhkəmə baxışı zamanı aparılmış istənilən hərəkət onun iştirakı ilə təkrar edilməsi üçün vəsatət verə bilər.

CPM-nin 312.5 və 312.6-cı maddələrinə əsasən müdafiəçi əvvəlcədən məhkəməyə bildirmədən və üzrlü səbəbləri olmadan gəlmədikdə və həmin məhkəmə iclasında onun əvəz edilməsi imkansız olduqda, işə baxılması təxirə salınır və iclasın vaxtı dəyişdirilir. Müdafiəçi təkrara məhkəmə iclasına gəlmirsə və onun əvəz edilməsi mümkün deyilsə, işə baxılması yenidən təxirə salınaraq, başqa vaxta təyin edilir. Məhkəmə belə hallarda, həmin vəkilin intizam məsuliyyətinə cəlb olunması üçün Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyası Rəyasət Heyəti qarşısında məsələ qaldıra bilər.

Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 22-ci maddəsinə əsasən məhkəmə ekspertizasının aparılması müddətləri Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual, Mülki Prosesual və İnzibati Xətlər Məcəllələrinə müvafiq olaraq müəyyən edilir. Qanunun 10-cu maddəsi məhkəmə ekspertizasının yerinə yetirilməsi müddətinin müəyyən edilməsini və bu müddətə riayət edilməsinə nəzarəti məhkəmə ekspertizası idarəsinin rəhbərinin vəzifələrinə aid edir. Qanunverici CPM-in 218-ci maddəsində nəzərdə tutulan ibtidai araşdırmanın müddətlərini, məhkəmənin hazırlıq iclasının təyin edilməsi müddətlərini və digər müddətləri nəzərdə tutur.

Seçmə tədqiqatlarımızın nəticəsi göstərir ki, bir sıra işlərdə ekspertizaların aparılması ilə bağlı gecikmələrə yol verilir. Ekspertizanın operativ keçirilməsi barədə xahişlə məhkəmə ekspertizası idarəsi rəhbərinə müraciət etmək olar. Ekspertizanın aparılması müddətləri üzərində nəzarət ekspert müəssisəsinə sorğu göndərilməsi yolu ilə, yaxud ekspert müəssisələrinin əməkdaşları ilə telefon danışıqları yolu ilə həyata keçirilir [23, s. 180]. Ancaq bunu vəziyyətdən çıxış yolu hesab etmək olmaz. Məhkəmə ekspertizaları üçün konkret müddətlərin müəyyən edilməsi də obyektiv olaraq kifayət qədər çətinidir. Müxtəlif növ ekspertizalar aparılarkən, onların obyektivliyini təmin etmək üçün müxtəlif vaxt tələb edən müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Onlardan bəziləri tez nəticə verə bilər, digərləri əldə edilən nəticələrin obyektivliyini təmin etmək,

təsadüfiliklərdən və səhvlərdən qaçmaq üçün xeyli xərclər, o cümlədən müvəqqəti xərclər tələb edir. Buna görə də, müvafiq ekspertizanın aparılmasında istifadə oluna bilən ixtisaslaşdırılmış bilik və üsullardan asılı olaraq məhkəmə ekspertizası müddətinin ağılabatanlığına yanaşmaq lazımdır. Podolny N. A hesab edir ki, bu səbəbdən qanunvericinin ekspertizanın aparılması və ekspert rəyinin təqdim edilməsi üçün müddətləri müəyyən etməkdən imtinası tamamilə əsaslıdır [24, s. 217]. Müəllifin fikrini tam müdafiə edirik.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə ekspertizası mərkəzində ekspertizaların aparılmasının təşkili haqqında Təlimatın 4.1.6-cı maddəsinə əsasən ekspertizanın icrası müddəti CPM-ə əsasən ekspertizanı sifariş edən şəxsə bağlanan müqavilədə göstərilir. Daha sonra göstərilir ki, ekspertizanın aparılması müddətləri prosessual qanunvericiliyin tələblərinə əməl olunmaqla işin həcmindən (tədqiqat obyektlərinin sayı, mürəkkəbliyi və s.) asılı olaraq Məhkəmə ekspertizası mərkəzinin (struktur qurumun) rəhbəri tərəfindən müəyyən edilir (4.3-cü maddə). Hesab edirik ki, ekspertizaların aparılmasının təşkili haqqında Təlimatın 4.1.6 və 4.3-cü maddələri arasındakı uyğunsuzluq vardır və bu uyğunsuzluq, doğrudan da praktikada problemlər yaradır. Bir tərəfdən CPM-in 271.1-ci maddəsi müəyyən edir ki, müstəntiqin ekspertiza təyin edilməsi qərarı ekspertə verildiyi və ya müdafiə tərəfi ilə ekspert arasında müqavilə bağlanması müddətindən bir aydan gec olmamamaq şərti ilə ekspert lazımi tədqiqatlar aparır, yazılı rəyini tərtib edir, imzalayır, dərhal müdafiə tərəfinə və əya ekspertiza təyin etmiş şubeyə göndərir. Digər tərəfdən qanunvericilik ekspertizanı sifariş edən orqanla müqavilədə müddətin müəyyən edilməsini tələb edir, həmçinin müddətin yalnız ekspertiza müəssisəsinin rəhbəri tərəfindən, obyektlərin mürəkkəbliyi və həcmi nəzərə alınmaqla müəyyən olunmasını qeyd edir. Bu səbəbdən tərəflər arasında formal *müqavilə müddəti* ilə faktiki *icra müddəti* üst-üstə düşməyə bilər. Bu normativ uyğunsuzluğun aradan qaldırılması üçün bir neçə yanaşma tətbiq etmək olar. Birinci yanaşma qanunvericilikdə dəyişiklik edilməsidir. CPM-nə və ekspertizaların aparılmasının təşkili haqqında Təlimata dəqiqləşdirmə əlavə olunmalıdır ki, *müqavilədə ilkin (şərti) müddət göstərilir*, lakin işin həcmi nəzərə alındıqdan sonra Məhkəmə ekspertizası mərkəzinin rəhbəri tərəfindən təsdiq edilən yekun müddət əsas götürülür. Belə mexanizm həm sifarişçi orqanın prosessual hüquqlarını qoruyur, həm də ekspertiza qurumunun real imkanlarını nəzərə alır. Digər praktiki yanaşma da mümkündür. Hakim qərarında *ekspertiza mümkün qədər qısa müddətdə aparılmalıdır, dəqiq müddət isə işin həcminə görə Məhkəmə ekspertizası mərkəzinin rəhbəri tərəfindən müəyyən olunur* formasında göstəriş verə bilər. Bu halda prosessual sənəddə *ümumi çərçivə* göstərilmiş olur, konkret icra müddəti isə rəhbərin təsdiqi ilə müəyyən edilir. Başqa bir yanaşma əməkdaşlıq mexanizminin tətbiqidir. Belə ki, hakim (və ya istintaq orqanı) ekspertiza müəssisəsi ilə iş materiallarını göndərməzdən əvvəl texniki baxımdan mümkün müddəti sorğu ilə öyrənə bilər. Məhkəmə ekspertizası mərkəzindən daxil olan rəy

əsasında qərarda artıq daha real müddət əks etdirilə bilər. Ən real çıxış yolu – qanunvericilik və ekspertizaların aparılmasının təşkili haqqında Təlimata dəyişiklik etməklə *ilkin müddət və dəqiq müddət* anlayışlarını fərqləndirmək, eyni zamanda məhkəmələrin praktikasında ekspertiza müəssisəsi ilə əvvəlcədən razılaşdırma mexanizmini tətbiq etməkdir. Məhkəmə ekspertiza institutunun gücləndirilməsi, ekspertiza qurumların texniki və kadr imkanlarının artırılması, peşəkar ekspert kadrların hazırlanması və sertifikatlaşdırılması, ekspertiza laboratoriyalarının müasir texnologiyalarla təchiz edilməsi, ekspertiza sifarişlərinin elektron sistem vasitəsilə verilməsi və izlənməsi, ekspertizaların mərhələli monitorinqi üçün elektron platformaların tətbiqi, ekspertiza nəticələrinin elektron qaydada təqdim edilməsi də müddətlərin qısaldılmasına kömək edə bilər.

CPM-də işin mürəkkəbliyi (CPM-nin 159.1 və 218.6-cı maddələri), işin xüsusi mürəkkəbliyi (CPM-nin 148.7 və 218.7-ci maddələri), işin müstəsna dərəcədə mürəkkəbliyi (CPM-in 159.2 və 218.8-ci maddələri), təqsirləndirilən şəxslərin sayının çox olması, cinayət işinin həcmli olması və ya baxışın təşkil edilməsinin kifayət qədər mürəkkəb olması (CPM-in 298.2.1, 298.6, 391.1 və 392.4-cü maddələri), icraatın mürəkkəbliyi (CPM-in 312.4-cü maddəsi) anlayışlarından istifadə olunur. Qeyd olunan anlayışların dəqiq izahı verilməsə də, mürəkkəbliyin meyarlarına *cinayət işinin həcminin böyüklüyü, təqsirləndirilən şəxslərin sayının çoxluğu və ya baxışın təşkilinin xüsusilə mürəkkəb olması* aiddir.

Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin müddətlərinin qısaldılmasının başqa bir vasitəsi elektron arxiv sisteminin yaradılması, kağız sənədlərin rəqəmsallaşdırılması, məhkəmə sənədlərinə sürətli və təhlükəsiz çıxışın təmin olunmasıdır.

Əslində, formal yanaşılsa, proses müddətlərinin qısaldılması, o cümlədən məhkəmə prosesinin müxtəlif mərhələlərinin və ya bütövlükdə prosesin həyata keçirilməsi üçün müddətlərin müəyyən edilməsi səmərəli olardı. Lakin belə yanaşmanın tətbiqinin zərərli tərəflərindən biri prosesin müddətlər çərçivəsinə salınmasının işin mahiyyət üzrə araşdırılmasına mənfi təsir etməsi, formal yanaşmaya üstünlük verilməsi ola bilər. İkinci, vaxt limiti iş üçün əhəmiyyəti olan sübutların səmərəli araşdırılması üçün problem yarada bilər.

CPM-in 48.2.3-cü maddəsi daxil olmuş məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materialına, cinayət işinə, xüsusi ittiham qaydasında verilmiş şikayətə, həmçinin məhkəmənin hökmündən və digər qərarlarından verilən protestlərə və şikayətlərə qanunvericilikdə müəyyən edilmiş müddətlərdə baxılmasını nəzərdə tutur (CPM-in 298.2, 301.4, 391.1, 419.3, 426.2 və 427.1-ci maddələri). Qanunvercinin bu yanaşmasını uğurlu hesab etmək lazımdır, çünki baxışa başlamanın müddətləri müəyyən edilsə də, baxış müddətlərinin müəyyən edilməsi praktiki olaraq mümkün deyildir. Çünki, müəyyən edilmiş müddətlər etirazların, şikayətlərin, vəsatətlərin verilməsi ilə uzadılmış olur.

Məhkəmə proseslərinin uzadılmasının qarşısının alınmasının digər bir mexanizmi gecikmələrə görə məsuliyyət mexanizminin yaradılması, məsələn, hakim və ya tərəflərin prosesi bilərəkdən uzatmasına görə sanksiyaların tətbiq edilməsidir. Müdafiəçi və dövlət ittihamçısının məhkəmə prosesinin qəsdən uzadılması ilə bağlı məsuliyyətləri nəzərdə tutulur. Burada onların üzrlü səbəblər olmadan və məhkəməyə əvvəlcədən bildirmədən gəlməmələri və məhkəmə iclasında əvəz edilməsinin mümkün olmaması nəzərdə tutulur (CPM-in 312 və 314-cü maddələri). Hər iki halda məhkəmə onların əvəz edilməsi məsələsini həll edir və Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasının Rəyasət Heyəti və ölkənin Baş prokuroru qarşısında dövlət ittihamçısının və vəkilin intizam məsuliyyəti ilə bağlı məsələ qaldırır.

CPM-in 315.5-ci maddəsi xüsusi ittihamçının xüsusi ittiham qaydasında verdiyi şikayətə məhkəmədə baxılması zamanı üzrlü səbəblər olmadan təkrar iclasla gəlməməsi, onun şikayəti üzrə icraata xitam verilməsinə gətirir.

Hakimin prosesin uzadılmasında maraqlı olduğu hallar da mövcuddur. Bəzi etirazların, vəsatətlərin mərhələli verilməsi, proseslərin təxirə salınması ilə bağlı hallarla hakimin məqsədli və ya məqsədsiz razılaşmasını, həmçinin hakimin məzuniyyətə getməsini misal göstərmək olar.

CPM-in 308-ci maddəsi məhkəmə tərkibinə daxil olan hakimlərdən birinin baxışında iştirakı davam etdirmək imkanı olmadıqda, onun başqa hakimlə əvəz edilməsinə nəzərdə tutur. Belə imkanın olmaması hallarına hakimin xəstəliyi, məzuniyyətə çıxması və s. halları aid etmək olar. Məhkəmələr və hakimlər haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu hakimlərin məzuniyyət müddətini tənzim edir, CPM-də işin təxirə salınmasının əsasları içərisində hakimin məzuniyyətə çıxması nəzərdə tutulmur, ancaq təcrübədə bu hallar geniş yayılmışdır. Əslində məhkəmə baxışının təxirə salınması üçün digər formal əsaslar tapılır və həmin vəziyyət hakim məzuniyyətdən qayıdanadək davam edir.

Bir sıra hallarda işin tərəflər üçün həssaslığı nəzərə alınaraq baxılması özünü həm mənəvi, həm də qanunvericilik baxımından doğruldu. AİHM-də şikayətlərə daxilolma tarixlərinə uyğun olaraq müəyyən olunmuş qaydada baxılır. Bununla belə, Palata və ya onun Sədri müəyyən edilmiş meyarlardan kənara çıxaraq konkret şikayətə üstünlük verilməsi barədə qərar qəbul edə bilər. AİHM-in Reqlamentinin 41-ci qaydası müəyyən edir ki, Məhkəmə şikayətlərə baxılma qaydasını müəyyən edərkən, müəyyən etdiyi meyarlar əsasında şikayətdə qaldırılan məsələlərin vacibliyini və aktuallığını nəzərə alır. Bəzi hallarda işlərə prioritet və ya təxirəsalınmaz qaydada baxıla bilər. Kalashnikov Rusiyaya qarşı işdə Məhkəmə qeyd edir ki, məhkəmə prosesi boyu ərizəçi həbsdə saxlanılıb - bu, işə baxan məhkəmələrdən ədalət mühakiməsinin operativ şəkildə həyata keçirilməsi üçün xüsusi diqqət tələb edən faktıdır [16, § 132].

AİHM-in *işə baxılması prioriteti* siyasətinə görə işlərə aşağıdakı bir sıra hallarda növbədənkənar baxıla bilər. Məhkəmə təxirəsalınmaz və həyati risk olan hallarda, yəni insan həyatına və ya sağlamlığına təhlükə yaradan hallarda

(məsələn, dərhal deportasiya və ya ekstradisiya təhlükəsi, işgəncə riski) işə növbədənənar baxa bilər. Bu hallarda həm müvəqqəti tədbirlər (AİHM-nin Reqlamentinin 39-cü Qaydası) tətbiq edilə bilər, həm də işə sürətlə baxılır. Məsələn, Mamatkulov və Askarov Türkiyəyə qarşı işdə Özbəkistan vətəndaşlarının Türkiyədən Özbəkistana ekstradisiyası planlaşdırılırdı. Onlar işgəncə riski olduğunu iddia etdilər. Məhkəmə Türkiyədən ekstradisiyanı dayandıрмаğı tələb etdi. Türkiyə buna əməl etməsə də, Məhkəmə işə təcili baxdı və işgəncə riski real olduğuna görə Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozulduğunu tanıdı [21, § 6]. Soering Birləşmiş Krallığa qarşı işdə alman vətəndaşının ABŞ-a ekstradisiyası nəzərdə tutulurdu, orada ölüm cəzası təhlükəsi vardı. Məhkəmə uzunmüddətli edam gözləmə şəraitində qeyri-insani rəftar səbəbindən 3-cü maddənin pozulacağı qənaətinə gəldi, işə növbədənənar prioritetlə baxıldı [32, § 92].

Hirsi Jamaa və digərləri İtaliyaya qarşı işdə Afrikalı miqrantlar Aralıq dənizində saxlanılıb Liviya istiqamətində geri göndərilmişdi. Onları orada işgəncə və qeyri-insani rəftar gözləyirdi. Məhkəmə işi təxirəsalınmaz qaydada araşdırıldı və İtaliyanın 3-cü maddəni pozduğunu tanıdı [13, § 35].

Növbədənənar işlərə baxılmasına uşaqlarla və ya xüsusi həssas qruplarla bağlı işləri (məsələn, uşağın valideynlərdən alınması, zorakılıq qurbanı olması və ya digər ciddi hüquq pozuntuları olması), ədalət mühakiməsinə çıxış imkanlarının tamamilə bağlandığı hallar (məsələn, şəxs barəsində uzunmüddətli həbs qərarı verilib, lakin daxili instansiyalarda iş illərlə baxılmadan saxlanılır), böyük ictimai rezonans doğuran və ya pilot qərar potensialı olan işlər, işdə sistemli problemlər görünürsə (məsələn, məhkəmə çəkişmələrinin həddindən artıq uzunluğu, məhbusların saxlanma şəraiti və s.) aiddir. AİHM həmin işlərə baxılmasını sürətləndirə bilər. AİHM-də işlərə növbədənənar baxılma ümumi qaydada deyil, yalnız istisna hallarda mümkündür.

CPM təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçisinin, dövlət ittihamçısının, zərərçəkmişin prosesə təkrar gəlməməsi hallarına reaksiya verilməsini nəzərdə tutur, digər gecikdirmə halları nəzərdən kənar qalır.

## V. Nəticə

Cinayət işləri üzrə məhkəmə araşdırmalarının əsassız uzadılması ədalətli məhkəmə hüququnun həyata keçirilməsində ən ciddi maneələrdən biri kimi çıxış edir. Məhkəmə icraatında vaxt amilinin qorunması təkcə tərəflərin hüquqlarının təminatı üçün deyil, həm də ədalət mühakiməsinə cəmiyyətin etimadının möhkəmlənməsi baxımından həyati əhəmiyyət kəsb edir.

AİHM-nin təcrübəsi göstərir ki, işin mürəkkəbliyi, tərəflərin davranışı və dövlət orqanlarının fəaliyyət səmərəliliyi *ağlabatan müddət* anlayışının qiymətləndirilməsində əsas meyarlardır. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi prosessual müddətlərin qorunması zərurətini təsbit etsə də, praktiki müstəvidə məhkəmələrin həddindən artıq yüklənməsi, ekspertiza müddətlərinin dəqiq tənzim edilməsinin mümkün olmaması, proses

iştirakçılarının prosessual hüquqlarından sui-istifadəsi kimi amillər araşdırmaların uzanmasına səbəb olur. Bu baxımdan, məhkəmə proseslərinin səmərəli idarə olunması üçün məhkəmə ekspertizalarının icrası ilə bağlı vahid vaxt standartlarının müəyyənləşdirilməsi məqsədmüvafiq olmasa da, elektron ekspertiza sistemlərinin və rəqəmsal texnologiyaların daha geniş tətbiqi, əlavə resursların ayrılması, yəni məhkəmə ekspertizalarının vaxtında tamamlanması üçün laboratoriya, texniki avadanlıq və mütəxəssis sayının artırılması vəziyyəti nəzarət altına almağa kömək etmiş olar. Qanunvericiliyə və *Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə ekspertizası mərkəzində ekspertizaların aparılmasının təşkili haqqında Təlimata* dəyişiklik etməklə ekspertizaların icrası üçün *ilkin müddət* və *dəqiq müddət* anlayışlarını fərqləndirmək, eyni zamanda məhkəmələrin praktikasında ekspertiza müəssisəsi ilə əvvəlcədən razılaşdırma mexanizmini tətbiq etməkdə ekspertiza müddətlərinin tənzim edilməsinə kömək etmiş olar. Məhkəmə ekspertizası institutunun gücləndirilməsi, ekspertiza qurumlarının texniki və kadr imkanlarının artırılması, peşəkar ekspert kadrların hazırlanması və sertifikatlaşdırılması, ekspertiza laboratoriyalarının müasir texnologiyalarla təchiz edilməsi, ekspertiza sifarişlərinin elektron sistem vasitəsilə verilməsi və izlənməsi, ekspertizaların mərhələli monitorinqi üçün elektron platformaların tətbiqi, ekspertiza nəticələrinin elektron qaydada təqdim edilməsi, *Elektron ekspertiza haqqında Qanunun* qəbul edilməsi də müddətlərin qısaldılmasına kömək edə bilər.

Hazırda hakimlər üçün işlərin elektron *kalendarlarda izlənməsi* sistemi tətbiq edilir. Məhkəmə proseslərinin gedişatının real vaxt rejimində izlənməsi üçün elektron platformaların yaradılması, bunun vasitəsilə işlərin mərhələlərinin və müddətlərinin avtomatik monitorinq olunması hakimlərin prosesin uzadılması ilə bağlı davranışına da təsir edə bilər.

Prosessual sui-istifadənin qarşısını alan sanksiyalar artıq qanunvericilikdə tətbiq olunur, lakin hakimin prosesin uzadılmasında maraqlı olduğu halları əhatə etmir. Bu məqsədlə səmərəli təsir vasitəsilələrin yaradılması məqsədmüvafiqdir. Azərbaycan məhkəmə sistemində işlərin elektron bölünməsi sisteminin tətbiqi real nəticələr verir, lakin işlərin elektron bölünməsinin mürəkkəb işlərlə bağlı funksionallığının artırılması, məhkəmə arxivlərinin elektronlaşdırılması, həmçinin işlərə prioritet baxılmasının tətbiqi həm insan hüquqlarının daha etibarlı təmin edilməsi, həm də ədalətli məhkəmə standartlarının təmin edilməsinə kömək edir.

Azərbaycan qanunvericiliyi işlərin mürəkkəbliyi anlayışının meyarlarını nəzərdə tutmur. Hesab edirik ki, Ali Məhkəmənin Plenum qərarı səviyyəsində izahın verilməsi işlərin bu meyarlar üzrə bölüşdürülməsinə kömək edir.

### **ƏDƏBİYYAT (REFERENCES):**

1. Buchholz v. Germany (Application no. 7759/77).  
URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57451%22%5D%7D> (last access: 01.06.2025).
2. Cappello v. Italy (Application no. 12783/87).  
URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-57730&filename=CASE%20OF%20CAPPELLO%20v.%20ITALY.docx&logEvent=False> (last access: 29.05.2025).
3. Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan (No. 907-IQ dated July 14, 2000).  
URL: <https://e-qanun.az/framework/46950> (last access: 02.06.2025).
4. Cocchiarella v. Italy (Application no. 36813/97).  
URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-72925%22%5D%7D> (last access: 31.05.2025).
5. Constitution of the Republic of Azerbaijan (1995).  
URL: <https://president.az/en/pages/view/azerbaijan/constitution> (last access: 01.06.2025).
6. Comingersoll S.A. v. Portugal (Application no. 35382/97).  
URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58562%22%5D%7D> (last access: 01.06.2025).
7. C.P. and Others v. France (Application n° 36009/97).  
URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-63473%22%5D%7D> (last access: 02.06.2025).
8. Eckle v. Germany (Application no. 8130/78).  
URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57476%22%5D%7D> (last access: 01.06.2025).
9. European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.  
URL: <https://www.echr.coe.int/european-convention-on-human-rights> (last access: 30.05.2025).
10. Finger v. Bulgaria (Application no. 37346/05).  
URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-104698%22%5D%7D> (last access: 31.05.2025).
11. Gliga, Ioan. The Extention of the Criminal Prosecution. Bulletin of the Transilvania University of Braşov Series VII: Social Sciences, Law, – Vol. 17(66) Special Issue – 2024, – p.221-228.
12. Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights: Right to a fair trial (civil limb).  
URL: <https://rm.coe.int/1680700aaf> (last access: 30.05.2025).
13. Hirsi Jamaa and Others v. Italy (Application no. 27765/09). Judgment, 23 February 2012.

- URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:\[%22001-109231%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:[%22001-109231%22]}) (last access: 31.05.2025).
14. I.A. v. France (application no. 28213/95).  
URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22itemid%22:\[%22001-58237%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22itemid%22:[%22001-58237%22]}) (last access: 31.05.2025).
15. Instruction on the Organization of Conducting Examinations at the Forensic Centre of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan Approved by Decision No. 12-N of the Collegium of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan dated October 31, 2014.  
URL: <https://e-qanun.az/framework/28873> (last access: 31.05.2025).
16. Kalashnikov v. Russia (Application no. 47095/99).  
URL: KALASHNIKOV v. RUSSIA (last access: 01.06.2025).
17. König v. Germany (Application no. 6232/73).  
URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:\[%22001-57512%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:[%22001-57512%22]}) (last access: 31.05.2025).
18. Kudła v. Poland (Application no. 30210/96).  
URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:\[%22001-58920%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:[%22001-58920%22]}) (last access: 29.05.2025).
19. Law of the Republic of Azerbaijan “On Forensic Expertise Activity” (18 November 1999, № 758-IQ).  
URL: <https://e-qanun.az/framework/91> (last access: 31.05.2025).
20. McFarlane v. Ireland (Application no. 31333/06).  
URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:\[%22001-100413%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:[%22001-100413%22]}) (last access: 31.05.2025).
21. Mamatkulov and Askarov v. Turkey (Applications nos. 46827/99 and 46951/99). Judgment 4 February 2005.  
URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-185688> (last access: 31.05.2025).
22. Neumeister v. Austria (Application no 1936/63).  
URL: [https://hudoc.echr.coe.int/tur#%22itemid%22:\[%22001-57544%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/tur#%22itemid%22:[%22001-57544%22]}) (last access: 31.05.2025).
23. Peryakina, M. P., Averinskaya, S. A., Shchurov, E. A. “On the Time Limits for Conducting Forensic Examinations in Criminal Cases.” Vestnik Ekonomicheskoy Bezopasnosti [Bulletin of Economic Security], 2017, No. 4, pp. 176–182.
24. Podolny, N. A. (2021). A Reasonable Timeframe for Obtaining an Expert Opinion at the Stage of Initiating a Criminal Case. Pravovoe gosudarstvo: teoriya i praktika [Legal State: Theory and Practice], No. 4 (66), pp. 210–219.
25. Probstmeier v. Germany (application (no. 20950/92).  
URL:

- <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&iid=001-58050&filename=CASE%20OF%20PROBSTMEIER%20v.%20GERMANY.pdf&logEvent=False> (last access: 28.05.2025).
26. Revised SATURN guidelines for judicial time management (4th revision). CEPEJ(2021)13.
  27. Ringeisen v. Austria (Application no 2614/65).  
URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:\[%22001-57565%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:[%22001-57565%22]) (last access: 31.05.2025).
  28. Rules of Court. 15 September 2025. Registry of the Court.  
URL: [https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/rules\\_court\\_eng](https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/rules_court_eng) (last access: 01.06.2025).
  29. Rutkowski and Others v. Poland (Applications nos. 72287/10, 13927/11 and 46187/11).  
URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:\[%22001-155815%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:[%22001-155815%22]) (last access: 31.05.2025).
  30. Scordino v. Italy (Application no. 36813/97).  
URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:\[%22001-72925%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:[%22001-72925%22]) (last access: 31.05.2025).
  31. Sociedade de Construções Martins & Vieira, Lda., and Others v. Portugal.  
URL: (Applications nos. 56637/10, 59856/10, 72525/10, 7646/11 and 12592/11) (last access: 01.06.2025).
  32. Soering v. The United Kingdom (Application no. 14038/88). Judgment 07 July 1989.  
URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:\[%22001-57619%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:[%22001-57619%22]) (last access: 02.06.2025).
  33. Sürmeli v. Germany (Application no. 75529/01).  
URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:\[%22001-75689%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:[%22001-75689%22]) (last access: 01.06.2025)
  34. Time management checklist. Checklist of indicators for the analysis of the duration of proceedings in the courts. Document adopted at the 40th plenary meeting of the CEPEJ (Strasbourg, 15 and 16 June 2023).  
URL: <https://www.coe.int/en/web/cepej/-/the-cepej-adopted-the-time-management-checklist-to-analyse-the-length-of-judicial-proceedings> (last access: 31.05.2025).
  35. Unión Alimentaria Sanders S.A. v. Spain (Application no. 11681/85).  
URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:\[%22001-57618%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:[%22001-57618%22]) (last access: 31.05.2025).
  36. Vassilios Athanasiou and Others v. Greece (заявление 50973/08).  
URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:\[%22001-201260%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:[%22001-201260%22]) (last access: 01.06.2025).

37. Vayiç v. Turkey (Application no. 18078/02).  
URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:\[%22001-75900%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-75900%22]}) (last access: 30.05.2025).
38. Vocaturo v. Italy (application (no. 11891/85).  
URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57717%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57717%22]}) (last access: 31.05.2025).
39. Zimmermann and Steiner v. Switzerland (Application no. 8737/79).  
URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57609%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57609%22]}) (last access: 02.06.2025).

### **The extention of court proceeding on criminal cases: causes, consequences, and legal mechanisms for prevention**

MATANAT ASGAROVA\*

#### **Abstract**

*The article is dedicated to the analysis of the problems related to the extension of court proceedings. The extension of judicial processes affects the reliable protection of human rights, the implementation of justice within a “reasonable time,” and the efficiency of the state's legal system. The time limitation imposed on the exercise of certain procedural rights during the administration of justice may, in some cases, lead to formalism. In order to prevent unjustified and subjective extension of court proceedings, certain legislative reforms must be implemented in the field of time limits related to the conduct of examinations, an electronic examination system must be established, the scientific and technical support of examinations must be further strengthened, digitalization must be applied, mechanisms must be developed to eliminate the subjective approach of judges and other participants in the process regarding the extension of proceedings, the functionality of the electronic case distribution system in courts concerning complex cases must be enhanced, priority review of cases must be introduced into legislation and practice, criteria for complex cases must be developed in accordance with the practice of the European Court of Human Rights, and measures such as the digitalization of court archives must be implemented.*

**Keywords:** *reasonable time, extension of proceedings, complexity of the case, priority review of cases, electronic examination.*

---

\* Doctor of Laws / Professor of the Department of Law of the National Aviation Academy / Head of Department of the Academy of Justice of the Ministry of Justice of Republic of Azerbaijan / email: matanatasgarova@yahoo.com

## **Продление судебных процессов по уголовным делам: причины, последствия и правовые механизмы предотвращения**

МАТАНАТ АСКЕРОВА\*\*

### **Резюме**

*Статья посвящена анализу проблем, связанных с затягиванием судебного разбирательства. Продление судебных процессов оказывает влияние на надёжное обеспечение прав человека, осуществление правосудия в «разумный срок», а также на эффективность правовой системы государства. Ограничение по времени реализации отдельных процессуальных прав в ходе осуществления правосудия в ряде случаев может привести к формализму. Для предотвращения необоснованного и субъективного затягивания судебных процессов необходимо проведение определённых законодательных реформ в сфере установления сроков проведения экспертизы, создание системы электронной экспертизы, дальнейшее укрепление научно-технического обеспечения экспертной деятельности, внедрение цифровых технологий, разработка механизмов устранения субъективного подхода судей и других участников процесса к продлению разбирательства, повышение функциональности электронной системы распределения дел в судах по отношению к сложным делам, внедрение в законодательство и практику приоритетного рассмотрения дел, разработка критериев для сложных дел в соответствии с практикой Европейского суда по правам человека, а также реализация мер по цифровизации судебных архивов.*

**Ключевые слова:** *разумный срок, затягивание процесса, сложность дела, приоритетное рассмотрение дел, электронная экспертиза.*

**Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.06.2025**

**Çapa qəbul: 25.12.2025**

---

\*\* Доктор юридических наук / Профессор кафедры Право Национальной Академии Авиации / Заведующий кафедрой Академии юстиции Министерства юстиции Азербайджанской Республики / email: matanatasgarova@yahoo.com